

ANTIK DAVR O'RTA OSIYO TARIXIY GEOGRAFIYASI

ZARIPOVA ZIYODA ORAZALIYEVNA*DTPI tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti tarix mamlakatlar va yo'nalishlar**bo'yicha 1-bosqich talabasi**+998970962919**ziyodazaripova90@gmail.com*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada hoziri kun geografiya va tarix fanlarida dolzarb bo'lib kelayotgan Qadimgi O'rta Osiyoning tarixiy geografiya masalalari bilan shug'ullangan tadqiqotchilarning ilmiy ma'lumotlari tahlil qilingan. Zahiriddin Muhammad Bobur geografiya, biologiya va ekologiya fanining rivojlanishiga juda katta hissa qo'shagani va boshqa allomalar haqida. Antik davr geografiyasini o'rgangan Yunon va Rim olimlarining asarlari haqida.

ABSTRACT: In this article, the scientific data of the researchers dealing with the issues of historical geography of Ancient Central Asia, which are currently relevant in the sciences of geography and history, are analyzed. Zahiriddin Muhammad Babur made a great contribution to the development of the science of geography, biology and ecology and about other scholars. About the works of Greek and Roman scientists who studied the geography of antiquity.

АННОТАЦИЯ: В данной статье анализируются научные данные исследователей, занимающихся вопросами исторической географии Древней Центральной Азии, которые в настоящее время актуальны в науках географии и истории. Захириддин Мухаммад Бабур внес большой вклад в развитие науки географии, биологии и экологии и о других ученых. О трудах греческих и римских ученых, изучавших географию древности.

Kalit so'zlar: Antik davr, Kvint Kursiy Ruf, Arrion, Ptolemey, Chjan Szyan, Geodeziya, Kartografiya, Sug'diyona, Baqtriya va Turkiston, Abu Nasr Forobiy,

Key words: Antiquity, Quintus Cursi Rufus, Arrion, Ptolemy, Zhang Xiang, Geodesy, Cartography, Sugdiyana, Bactria and Turkestan, Abu Nasr Farobi, Devonian dictionary of Turks. Devoni lug'otit turk.

Ключевые слова: Древность, Квинт Курси Руф, Аррион, Птолемей, Чжан Сян, Геодезия, Картография, Сугдияна, Бактрия и Туркестан, Абу Наср Фароби, Девонский словарь тюрков.

KIRISH: Antik davrdagi O'rta Osiyo hududining tabiati (tog'lari, vodiylari, daryolari va boshqalar) haqidagi umumiy geografik ma'lumotlar yunon olimi Gerodotning (miloddan oldingi V-asr) «Tarix» asarida uchraydi. Unda O'rta Osiyoning tabiati, xususan relefi, daryo va ko'llari, aholisi haqida qisqa ma'lumotlar

berilgan. Eng qadimgi davrda O'rta Osiyo geografiyasi haqidagi nisbatan kengroq ma'lumotlarni miloddan oldin yashagan yunon va rim olimlari: Kvint Kursiy Ruf, Arrion, Ptolemeylarning asarlarida uchratish mumkin. Ularning asarlarida Sug'diyona davlatining sodda bo'lsa-da, orografik kartalari berilib, unda Amudaryo-(Oks), Sirdaryo-(Yaksart), Zarafshon- (Politimet) deb ko'rsatilgan. Arrion Zarafshon daryosi sersuv bo'lishiga qaramay qumlar orasiga singib ketadi, deb yozgan bo'lsa, Kvint Kursiy Ruf (mil.av. 3 asr) esa, (Politimet)-Zarafshon daryosi tog'li qismida tor va chuqur o'zanda oqishi haqida yozib qoldirgan. O'rta Osiyo hududlaridagi cho'llar, vohalar, daryolar haqidagi geografik ma'lumotlarni Strabon (mil.av. 1 asr)ning «Geografiya» va boshqa bir qancha asarlarida uchratish mumkin.[1]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODIKASI

O'rta Osiyo geografiyasini o'rganishda, ayniqsa, Klavdiy Ptolomeyning (mil.av. II asr) ilmiy ishlari alohida ahamiyatga ega. Ptolomeyning 8-jildli «Geografiya» asarida va unga ilova qilingan kartalarida Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon kabi daryolar tilga olinib, ular Kaspiy dengiziga quyiladi, deb ko'rsatilgan. Kartada yana Sug'diyona, Baqtriya davlatlari va Turkistonning sharqida joylashgan tog'lar ko'rsatilgan. O'rta Osiyo geografiyasi bo'yicha xitoylik sayohatchilar ham ko'p ma'lumotlar to'pladilar. Shuni aytish kerakki, xitoyliklarning O'rta Osiyo geografiyasi haqidagi ma'lumotlari yevropalik olimlarda yo'q edi. O'rta Osiyoga kelgan birinchi sayohatchi xitoylik Chjan Syan edi. U mil.av II asrda Tyanshan tog'laridan oshib o'tib, Farg'ona vodiysiga tushadi, undan Xorazmga o'tadi.[2]

Chjan Syanning sayohati, ko'pgina xitoylik elchilarning, savdogarlarning va boshqalarning O'rta Osiyoga kelishiga yo'l ochdi. Chjan Syanning sayohatidan keyin xitoyliklarning O'rta Osiyo bilan savdo aloqasi juda tez rivojlanib ketdi. Xitoy va O'rta Osiyo bilan savdo aloqasining rivojlanib ketishi esa, Xitoyda juda qimmatli geografik ma'lumotlarning to'planishga olib keldi. O'rta Osiyo haqida ko'pgina mazmunli qo'lyozmalar qoldirgan sayyoh Syuan Szan (629-645 yillar) hisoblanadi. Syuan Szan yevropaliklardan 1200 yil avval Qashqardan Tyanshan orqali Issiqko'lga va Boam dasiga, undan Semire'chega, Toshkent va Samarqand orqali Amudaryoga chiqib, undan Hindistonga yo'l oladi. U orqaga qaytishida Vaxan, Pomir, Sariqko'l, Qashqarga boradi. Syuan Szanning sayohati 16 yil davom etib, O'rta Osiyoning yirik rayonlari va borish qiyin bo'lgan joylari bilan tanishib, vatandoshlariga «G'arb» mamlakatlari haqida haqqoniy ma'lumotlar beradi. O'rta Osiyo tabiiy sharoitini o'rganishda o'rta asrlarda yashab o'tgan mahalliy va arab sayyoh olimlarning ham olib borgan kuzatishlari muhim ahamiyatga ega. O'rta asrlarda yashab o'tgan arab va eron sayyohlari Ibn Xurdodbeh, Ibn Rustod, Al Mas'udiy, Abu Istaxriy, Yoqut Ibn Abdullo, Ibn Batuta kabilar yozib qoldirgan ma'lumotlar diqqatga sazovordir.[3]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

I O‘rta Osiyoda geografiya fanining rivojiga katta hissa qo‘shgan Farg‘onalik buyuk astronom, sayyoh, geograf olim Ahmad Farg‘oniydir. U umrining ko‘p qismini Bag‘doddagi «Donolar uyi»da o‘tkazgan va ijod qilgan. Ahmad Farg‘oniy asarlari orasida geografiyaga oid muhim kitobi «Astronomiyaga kirish» («Madhal an-nujum») bo‘lib, unda yer kurrasining sharsimonligi aniq dalillar bilan isbotlangan. U astronomiyaga, geodeziyaga va geografiyaga oid o‘lchov asboblarini yaratish bilan ham shug‘ullangan. Ahmad Farg‘oniy daryo suvini o‘lchaydigan asbob («Miqyosi jadid»)ni ixtiro qilgan.[4]

O‘rta Osiyoni sayyoh sifatida kezib chiqib juda qiziqarli ma‘lumot to‘plagan olimlardan biri Abu Nasr Forobiydir. U matematik, astronom, buyuk faylasuf bo‘lish bilan bir qatorda geograf sifatida ham jahonga mashhurdir. Uning «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi» nomli asari diqqatga sazovardir. Farobiy bu asarida tabiat haqidagi geografiya fani boshqa barcha tabiiy fanlardan boy va ko‘lami keng ekanligini uqtirib, moddiy dunyoning to‘rt «ildizi» - olov, havo, suv va yer mavjudligi haqida fikr yuritgan. Bu esa geografik qobiq - komponent hisoblangan asmosfera, gidrosfera, litosferaga ancha mos keladi. O‘rta Osiyo o‘lkasining tabiati, xususan, iqlimi, suvlari, o‘simlik va hayvonot olami haqida, shuningdek Buxoro tarixi haqida ancha mukammal ma‘lumotlar yozib qoldirgan allomalardan biri – Abu Bakr Narshaxiydir. U o‘zining «Buxoro tarixi» asarida Buxoro shahri topografiyasi, tarixi, aholisi va xo‘jaligi, Amudaryo va Zarafshon daryolari haqida ancha keng ma‘lumotlar beradi. Zarafshon daryosining Qorako‘lga borib qo‘yilishini, u ko‘lda baliq va qushlar ko‘pligini qayd qiladi.[5]

Jahon fanining, shu jumladan O‘rta Osiyo fanining rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shgan qomuschi olimlardan yana biri Abu Rayhon Beruniy bo‘lib, uning geografiya sohasidagi xizmatlari juda kattadir. U barcha tabiiy fanlar, shu jumladan, yer haqidagi fanlarning taraqqiy etishiga katta xizmat qiladigan 150 dan ortiq asar muallifidir. Uning ilmiy ishlari orasida bizgacha yetib kelgan «Hindiston», «Geodeziya», «Kartografiya» va boshqa kitoblari alohida ahamiyatga ega. Abu Rayhon Beruniy dunyoda birinchi bo‘lib, polyak olimi N.Kopernikdan 550 yil oldin geliotsentrik nazariyaga asos solib, olam markazida Quyosh, Quyosh atrofida barcha planetalar va shu jumladan, Yer aylanib yurishini isbotlab bergan alloma bo‘lib hisoblanadi. Beruniy 995 yili fan olamida birinchi bo‘lib Yer sharining maketi hisoblangan globusni ham yaratdi. U Qizilqum va Qoraqum tabiati, daryolarning qadimdagi migratsiyasi haqida juda qiziq ilmiy fikrlarni aytdi. O‘rta Osiyoning geografik sharoitini o‘rganishga ma‘lum darajada hissa qo‘shgan olimlardan biri Abu Ali Ibn Sinodir. Buxorolik olim, o‘z asarlarida o‘lkaning yirik shakllari: tekislik, botiq va tog‘larning vujudga kelishida tashqi va ichki (endogen va ekzogen) kuchlarning ta’siri mavjudligi haqida fikr yuritib, u minerallarni: toshlar, metallar, oltingugurtli yonuvchi jismlar va tuzlarni 4 guruhga ajratadi. O‘rta Osiyoda yer haqidagi fanlarning, jumladan geografiyaning taraqqiyotiga

o‘z hissasini qo‘shgan olimlardan yana biri Mahmud Koshg‘ariydir. U ko‘p yillik sayyohati davomida to‘plagan ma‘lumot-lariga asoslanib «Devoni lug‘otit turk» asarini yaratadi. Bu asarda birinchi marotaba dunyo kartasining asl nusxasi berilgan. Unda Oloy, Turkiston, Zarafshon, Farg‘ona, Chotqol tog‘lari, Qoraqum, Surxon-Vaxsh vodiylari tasvirlangan karta berilgan.[6]

O‘rta Osiyoning geografik sharoitini o‘rganish tarixida Samarqandlik olim, temuriylar sulolasining vakili Mirzo Ulug‘bek alohida o‘rin tutadi. U Samarqand shahrida «Fanlar Akademiyasi»ni tashkil etib, o‘z davrining mashhur olimlarini to‘pladi. Uning bizgacha yetib kelgan asarlaridan biri «Ziji Ko‘ragoniy» - astronomiyaga bag‘ishlangan bo‘lsada, unda qimmatbaho geografik ma‘lumotlar mavjud bo‘lib, jahondagi ko‘pgina shaharlarning koordinatalari aniq berilgan. O‘rta Osiyoda geografiya, biologiya va ekologiya fanining rivojlanishiga juda katta hissa qo‘shgan va uning rivojiga asos solgan olimlardan biri Zahiriddin Muhammad Boburdir. Hech mubolag‘asiz u kishini o‘zbek «geografiya» fanining otaxoni deb aytish mumkin. U o‘zining barcha ko‘rganlari va kuzatishlarini «Boburnoma» asarida tasvirlab, O‘rta Osiyoning iqlim tiplari, fyon shamollari, Farg‘ona va Zarafshon vodiylarining tabiati va xo‘jaligini yuqori ilmiy darajada tasvirlagan. Bobur nafaqat o‘lka tabiiy sharoitining xilma-xilligini yozadi, balki uning kelib chiqish sabablarini ham chuqur ilmiy tahlil qiladi. Tabiatga nisbatan eng dastlabki ekologik qarashlarni o‘z asarlarida targ‘ib etgan olimlardan biri bu - buyuk mutafakir olim Zahiriddin Muhammad Boburdir. Bobur o‘z davrining katta bilimdoni sifatida mavjud bo‘lgan barcha bilimlarni ham puxta o‘rgandi va o‘zlashtirdi.

Boburning tirik organizmlarning ular yashaydigan tabiiy-geografik sharoit bilan o‘zaro aloqalari va o‘zaro ta’sirlari haqidagi ekologik qarashlari uning noyob asari «Boburnoma»da yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bobur bu asarida Farg‘ona, Zarafshon va Toshkent vohalarining ekologik sharoitlarini, tabiiy resurslarini, tabiatining o‘ziga xos xususiyatlarini va xo‘jaligini chuqur talqin etgan. Shu bilan birgalikda, muallif «Boburnoma»da yuqorida nomi tilga olingan vodiylarning tabiiy boyliklarini, u yerda o‘sovchi o‘simliklar va yashovchi hayvonlarning bir-biriga bog‘liqlarini mohirona tasvirlaydi. Bobur birinchi bo‘lib Garmsel (issiq shamol) shamollarning esishini va uning o‘simliklarga, hayvonlarga ta’sirini to‘g‘ri ilmiy tushuntirib beradi. Hindistonning xilma-xil hayvonot va o‘simlik turlariga qisqacha ta’rif bergan. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, «Boburnoma»da Hindistonning o‘simlik va hayvonot turlari, hozirgi ekologik til bilan aytganda, ekotizimlar (ekosistemalar)ga: tog‘, tekislik, jangal (to‘qay), cho‘l va suv havzalari komplekslariga ajratib berilgan.[7]

XULOSA

Mustaqillikka erishgandan keyin O‘rta Osiyoni tabiiy-geografik jihatdan o‘rganish ko‘proq mintaqalar va mustaqil respublikalar hududlari bo‘yicha olib borildi. Shunday qilib, O‘rta Osiyo tabiiy sharoitini o‘rganilish tarixi bo‘yicha yuqoridagi

keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'layaptiki, o'lkaning umumiy tabiiy-geografik komponentlari zamon darajasida to'liq o'rganildi, deyish mumkin. Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki, tabiiy- geografik tadqiqotlarda ko'pincha to'plangan tabiiy-geografik ma'lumotlar A.Gumbolt zamonidan (XIX) va L.S.Berg (1913) davridan boshlab ma'lum bir sxema bo'yicha umumlashtirilib, tog' va tekislik bir-biridan ajralgan holda alohida qaralar edi. Lekin hayot va amaliyot O'rta Osiyo bo'yicha to'plangan tabiiy-geografik ma'lumotlarga yangicha dinamik nuqtai nazaridan va yangicha (sistemali) tizimli yondashishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda, O'rta Osiyoda inson xo'jaligi faoliyatining ta'sir jarayonlari yirik tabiiy geografik komplekslarni qamrab olib tog'-tekislik geosistemalarining (tizimlarining) real mavjudligini ko'rsatmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Башенина Н.В. Формирование современного рельефа земной поверхности. – М., «Высшая школа», 1967.
2. Звонкова Т.В. Изучение рельефа в практических целях. - М.: Географгиз, 1970.
3. Звонкова Т.В. Прикладная геоморфология. – м.: Изд. «Высшая школа», 1970.
4. Леонтьев О.К. Основы геоморфологии морских берегов . – М.: Изд. МГУ, 1961.
5. Леонтьев О.К., Рычагов Г.И. Общая геоморфология. – Общая геоморфология. – М.: «Высшая школа». 1988.
6. Mavlonov F.O., Mamatqulov M.M. “O`rta Osiyo tog`larining qadimgi muzliklari ”. – “ FAN ” nashriyoti, 1964.
7. Mamatqulov M.M. “ O`rta Osiyo gorlari ”. – Т.: “Mehnat”, 1991.